

JURAJ KRIŽANIĆ I RUSIJA

A. L. Goljdberg

Hrvat Juraj Križanić, koji se rodio prije 350 godina i proživio buran život pun nedaća, zauzima važno mjesto u povijesti ne samo svoga naroda već i u ruskoj povijesti XVII stoljeća.

Ne radi se samo o tome da je Križanić 17 godina proveo u Rusiji i da je upravo u to vrijeme napisao većinu svojih djela. Tà mnogi su se istaknuti ljudi zbog ovog ili onog našli u tuđoj zemlji, živjeli su ondje dugo vremena, pa ipak nisu ostavili vidan trag na stranicama njene povijesti. S Križanićem je bilo posve drukčije.

Prije svega, on sam nije Rusiju smatrao tuđom zemljom, već je o njoj govorio kao o »svojoj zemlji«, o »svom narodu«, kao o jednom dijelu jedinstvenog »slavenskog plemena«.¹ Za čitava života je njegov interes bio najviše usmjeren prema Rusiji, svi su njegovi planovi (politički, religiozni, kulturni) bili zasnovani na proračunu da će u njima sudjelovati Rusija; većina je njegovih djela u ovoj ili onoj mjeri bila vezana za tadašnju rusku stvarnost i ona su bila namijenjena ruskom čitaocu.

Razmatrajući mnogobrojne veze Križanića sa životom ruskog društva u XVII stoljeću, istraživači njegova života i rada često su se bitno razilazili u ocjeni tih veza, u određivanju uloge koju je Križanić odigrao u povijesti Rusije. Eto zašto se čini da je korisno iz velikog kruga pitanja, koja se tiču Križanića, izdvojiti pitanje »Križanić i Rusija« i razmotriti ga uzevši pri tom u obzir sve ono što danas o njemu znamo.

Ovdje će, dakle, biti riječ o tome kako su se formirale Križanićeve predodžbe o Rusiji, kakve su mu ideje i planovi dolazili u vezi s tim predodžbama, kakva je bila evolucija tih planova u toku Križanićeva života i kako su se oni odrazili u njegovim djelima, kakvo je mjesto Križanić zauzimao među svojim ruskim suvremenicima, kako se njegova djelatnost odrazila na dalji razvitak ruskog društva i kakvo značenje imaju njegovi radovi za suvremenu nauku o ruskoj povijesti.

I

Križanićeve poglede, a napose njegovo nastojanje da zbliži Rusiju s drugim slavenskim narodima, neki su istraživači razmatrali kao jedinstvenu pojavu u povijesti XVII stoljeća, a samog su Križanića prikazivali kao »usamljenog junaka« koji nije imao prethodnika ni istomišljenika. Slično je mišljenje

¹ (Križanić Ju.) O promysle. Izdanie P. A. Bezsonova. M., 1860, 39.

prvi iznio P. A. Bezsonov, koji je u moskovskim arhivima pronašao Križanićeva djela, počeo ih objavljivati, ali ih nije znao ispravno ocijeniti. Po riječima P. A. Bezsonova Križanić »se rodio, živio i radio, govorio i pisao prije vremena, i ne malo prije vremena, dvjesto godina ranije«.²

Često su ga prikazivali potpuno odvojeno od južnoslavenske sredine koja ga je odgojila, a ponekad su ga i direktno suprotstavljali toj sredini tvrdeći da je tobože »među Zapadnim i Južnim Slavenima pod utjecajem vjerskih razlika prevladavao negativan odnos prema Rusiji«.³

U stvari Križanić uopće nije bio tako osamljen. I premda je još nedovoljno objašnjena geneza pogleda učenog Hrvata, ipak se već sada može vidjeti ispravnost mišljenja o tome da bi bilo krivo, a i historijski netočno, kad bismo Križanića kao mislioca i političara »tretirali kao izoliran slučaj van nacionalne sredine, koja ga je rodila i genetički uvjetovala [...] njegov razvitak [...]«⁴

Juraj Križanić se rodio i mladost proveo u Hrvatskoj, koja je ulazila u sastav Habsburške monarhije i nalazila se u blizini slavenskih zemalja koje su okupirali Turci. Na taj način oba glavna činioca, pod utjecajem kojih je u XVI—XVII stoljeću nastala i razvijala se ideja o slavenskom jedinstvu — nje-mački »Drang nach Osten« i turska opasnost⁵ — nisu bili za Križanića apstraktni pojmovi, već pojave koje su se mogle neposredno osjetiti. I ne treba se čuditi što su ti faktori izazvali istu reakciju kod Križanića kao i kod mnogih njegovih zemljaka u južnim i zapadnim slavenskim zemljama: on postaje vjertreni pobornik ideje ujedinjenja svih slavenskih naroda za borbu protiv zajedničkih neprijatelja.⁶

Slična je ideja zazvučala u knjigama hrvatskih autora XVI stoljeća — Georgijevića, Čedolina, Komulovića, kod Dalmatinca Andrašćevića koji je živio u Češkoj, kod Poljaka — Paszkowskog, Kochanowskog, Klonowicza i dr. I što je više rasla čežnja za zbijanjem Slavena u jedan blok, to se više kristalizirala misao o tome da bi centar toga zbijenog bloka trebala da postane Rusija.

Zanimljivo je napomenuti da ta misao nije nikla u Rusiji, već među Hrvatima, Bugarima, Česima koji su osobito trpjeli od svojih agresivnih susjeda.⁷ I kad se kasnije bude govorilo o tome kako je Križanić dokazivao neophodnost hegemonije Rusije u zajednici slavenskih naroda, morat ćemo imati na umu da je ta ideja bila iznošena još mnogo prije rođenja našeg učenog Hrvata. Tako je Konstantin Filozof Moskovsku državu smatrao nadom i osloncem srpskog

² Bezsonov P. A., Jurij Križanić, revnitel' vossoedinenija cerkvej i vsego slavianstva v XVII veke, Pravoslavnoe obozrenie, 1870, XII, 830.

³ Ginzburg M. S., Problema slavjanskogo edinstva u Ju. Križanića (u knjizi: American contributions to the IV International Congress of Slavists, s'Gravenhage, 1958, 103).

⁴ Badalić J., Juraj Križanić — pjesnik Ilirije, Radovi Slavenskog instituta u Zagrebu 2, 1958, 17. Usp. mišljenje E. I. Družinine: »Križanićeva djelatnost i njegovi pogledi ne mogu se shvatiti ako se ne uzmu u obzir prilike kakve su tada bile na Balkanu« (Obsuždenie voprosa o dejatel'nosti Ju. Križanića, Voprosy istorii, 1957, br. 2, 204).

⁵ Eekman T., Slavische dromen, s'Gravenhage, 1962, 8.

⁶ Goljdberg A. L., »Ideja slavjanskogo edinstva« v sočinenijah Ju. Križanića, Trudy otd. drevneruss. literatury Inst. russkoj literatury AN SSSR, XIX, 1963, 375—376.

⁷ Leger L., Nouvelles études slaves, Paris, 1880, 1.

naroda koji je dospio pod tursku vlast.⁸ Dubrovački su pjesnici pjevali o ruskim carevima kao oslobodiocima slavenskog juga.⁹ Tako se, dakle, suprotno mišljenju N. I. Kostomarova, koji je smatrao da je Križanić »prvi tražio centar buduće slavenske uzajamnosti u Rusiji«,¹⁰ ta misao u ovom ili onom obliku mogla davno čuti u slavenskoj sredini.

O aktualnosti Križanićevih pogleda, o njegovoj vezi s rodnim tлом svjeđoči ne samo postojanje prethodnika već i istomišljenika. U pokoljenju, kojem je i Križanić pripadao, široko je bilo rasprostranjena misao o oslobođenju domovine od tuđinskog jarma. I premda su predstavnici tog pokoljenja pribjegavali različitim sredstvima da taj cilj postignu — ban Drašković je više volio diplomatski put, grof Zrinski i Frankopan izabrali su borbu kao metod, a Križanićev je put išao preko Rusije¹¹ — konačne su im se težnje podudarale.

Pošto smo Križaniću našli mjesto u sredini koja ga je okružavala i uvjerali se da nije bio u »kulturnom vakuumu«, moramo reći da on nije naprosto ponavljao one stavove što su ih iznijeli njegovi prethodnici. Uza svu povezanost s društvenim životom tadašnjeg Slavenstva, Križanićeva je djelatnost po svom karakteru bila novatorstvo, jer Križanić nije samo prihvatio i razvio misli koje su prije njega propovijedali mnogi južni Slaveni (Pribojević, Orbini, Palmotić) već je i nastojao da te misli otjelovi u praksi.¹²

Ni kod koga, kao kod Križanića, nisu bili tako jasno izraženi i tako konkretno razrađeni planovi o ujedinjenju Slavenstva i — što je najvažnije — planovi koji su povezivali sudbinu Južnih i Zapadnih Slavena sa sudbinom Rusije. I nitko od Južnih Slavena nije tako čvrsto svoju vlastitu djelatnost povezao s Rusijom — kao što je to učinio Juraj Križanić.

II

Prvu predodžbu o Rusiji Križanić je dobio iz knjiga. U doba njegove mladosti po svoj su se Evropi čitale knjige o dalekoj Moskovi, i posve je prirodno što se hrvatski student, koji je pokazivao zanimanje za sudbinu Slavenstva i koji je maštao o tome da se »pozabavi obradom našega slavenskog jezika«,¹³ upoznao s djelima Giovia, Herbersteina i Possevina.¹⁴

O dojmu koji su te knjige na njega ostavile može se suditi barem po tome što on iz njih ispisuje čitave odlomke, komentira ih i razmišlja o njima.¹⁵ I ka-

⁸ Wollman F., Slovanství v jazykové literárním obrození u Slovanů, Praha 1958, 27.

⁹ Pervolf I., Slavjane, ih vzaimnye otnošenija i svjazi II, Varšava 1888, 212.

¹⁰ Kostomarov N. I., Russkaja istorija v žizneopisanijah glavnejših dejatelej, vyp. 5. SPb 1874, 457.

¹¹ Golub I., De mente ecclesiologica G. Križanić. Romae, 1964, 23—24.

¹² Grgec P., Prigodom 250-godišnjice smrti J. Križanića, Hrvatska prosvjeta, 1933, 271.

¹³ Belokurov S. A., Iz duhovnoj žizni Moskovskogo obščestva XVII v. M., 1902, Priloženija, 144.

¹⁴ Giovio P., Libellus de legatione Basilii magni..., Romae, 1525; Herberstein S., Rerum Moscoviticarum Commentarii, Vindobonae, 1549; Possevino A., Moscovia, Vilnae, 1586.

¹⁵ Belokurov, o. c., Priloženija 108—110.

snije, poslije dvadeset i više godina, kad već nije te knjige imao pri ruci, on se sa zahvalnošću sjeća njihovih autora.¹⁶

Razumije se, knjige Herbersteina i Possevina uopće nisu davale punu sliku Moskovske države, a uz to je ona bila i posve zastarjela, pa se treba čuditi naivnosti mladog Križanića koji je pretpostavljao da će Possevinova zapažanja sa dvora Ivana IV vrijediti i poslije šezdeset godina.¹⁷ God. 1641, kad je Križanić prvi put pokušao iznijeti svoje zamisli, on je »još imao posve mutne i iskrivljene predodžbe o realnoj Rusiji«.¹⁸ Pa ipak, kako se pokazalo, bile su i te prvotne vijesti dovoljne da bi se u Križaniću zametnuli zaista široki planovi, sve do ujedinjavanja »Moskovita« s Južnim Slavenima za borbu protiv Turaka.¹⁹

Sadržaj tih mladenačkih Križanićevih planova može se shvatiti tek kad se uzmu u obzir one okolnosti u kojima je proteklo njegovo školovanje u Zagrebu, Grazu i Bologni. U djetinjstvu se već našao među zidovima katoličkih učilišta koja su svoje gojence pripremala za to da u život provedu religiozne i političke zamisli Vatikana. A upravo su u to vrijeme u Rimu imali veoma ozbiljne zamisli u vezi s Rusijom — u glavama katoličkih hijerarha čvrsto se ukorijenila misao o uniji pravoslavne i katoličke crkve.

Zato je prirodno što je Križanić, kad je u svojim planovima još općenitije neodređene nade polagao u Rusiju kao snagu koja je sposobna da preporodi Slavenstvo, kao odani katolik povezivao to s ostvarenjem crkvene unije. Očigledno je upravo u to vrijeme kod Križanića počela sazrijevati misao, jasnije izražena u njegovim kasnijim djelima, misao o jednakoj važnosti crkvenog i političkog jedinstva za zbijanje i preporod slavenskih naroda. Otada je imao pred sobom jasan cilj: krenuti kao misionar u Moskoviju.

Inicijativa za misiju u Rusiju pripada, neosporno, samom Križaniću.²⁰ Ta mu se misao rodila još za vrijeme učenja u Bologni,²¹ jer kad se Križanić 1641. pojavio u Rimu, u službenim dokumentima Kongregacije se o njemu već govori kao o čovjeku koji »teži da se posveti misiji kod velikog kneza moskovskog s mišlju i željom da donese korist toj prostranoj zemlji«.²²

Na žalost, krug izvora koji svjedoče o Križanićevoj zamisli u tim godinama veoma je ograničen i svodi se na njegovu prepisku sa zagrebačkim i rimskim crkvenim vlastima. Prirodno je da se u dokumentima adresiranim na takve instance najviše govori o religioznim planovima mladoga kandidata za misionara. Sam karakter takve prepiske nije Križaniću ostavljao mnogo prostora za iznošenje svojih patriotskih pogleda.²³ Eto zašto, nipošto ne umanjujući religiozne motive u Križanićevoj djelatnosti, treba uzeti u obzir da se u njima nisu iscrpljivali planovi koji su se ticali Rusije i sudbine Slavenstva.

¹⁶ Križanić Ju., *Politika*. Podgotovio k pečati V. V. Zelinin. Prevod i komentarij A. L. Goljdberg. Pod red. M. N. Tihomirova. M., 1965, 488—489.

¹⁷ Belokurov, o. c., Priloženija 122—123.

¹⁸ Šmurlo E. F., *Rimskaja kurija na ruskom pravoslavnom Vostoke v 1609—1654 gg.* Praga, 1928, 147.

¹⁹ Belokurov, o. c., Priloženija 126.

²⁰ Šmurlo, o. c., 274.

²¹ Jagić V., *Život i rad J. Križanića*, Zagreb 1917, 25.

²² Belokurov S. A., *Jurij Križanić v Rossii*. Vyp. 3, M., 1909, 7.

²³ Dacjuk B. D., *Jurij Križanić*. M., 1946, 24.

U vezi s tim treba spomenuti čuvenu »Promemoriju iz 1641.«²⁴ koju je Križanić napisao po dolasku u Rim. Po mišljenju nekih istraživača ta »Promemorija« sadrži program kome je Križanić ostao vjeran do kraja svog života²⁵ i koji »objašnjava sve njegovo djelovanje.«²⁶ Ipak, pažljiva analiza Promemorije pokazuje da je Križanić, kad se našao u Rusiji, djelovao drukčije nego što je pisao u dokumentu namijenjenom sekretaru Kongregacije.

Tako se, na primjer, u Promemoriji predviđa da će sve Križanićevo djelovanje u službi »gospodara Moskovije« ići za tim da ga privoli na uniju. Između ostaloga, da stekne gospodarevu blagonaklonost, Križanić se spremio da »prevede na moskovsko narječje nekoliko knjižica iz slobodnih nauka i umjetnosti«, primjećujući pri tom da »politička razmatranja ne misli uopće nikada prevoditi ni objavljivati.«²⁷ Uostalom, on smatra da je moguće da će objaviti »pohvalu suvremenim i starim velikim knezovima, kako u prozi, tako i u poeziji.«²⁸ Svaki onaj, tko je upoznat sa Križanićevim sibirskim djelima, koja se u velikoj mjeri sastoje od »političkih sudova« i u kojima se nalazi veoma kritička ocjena Vladimira Monomaha, Ivana IV, Borisa Godunova i drugih ruskih vladara, može vidjeti kako je daleko Križanić otišao od svojih mladenačkih zamisli.

I zato Promemorija iz 1641. nije za nas važna kao zauvijek zadani plan akcije, već kao materijal za rasuđivanje o onom dijelu prvotnih Križanićevih namjera, koji je bio vezan samo za jednu stranu njegove djelatnosti — za propagiranje crkvene unije. U toku realizacije te su se namjere mijenjale i dopunjavale onako kako su se Križanićeve predodžbe o Rusiji obogaćivale novim utiscima, koje je dobivao iz različitih izvora, a, prije svega, iz vlastitih zapazanja štećenih za boravka u ruskim zemljama.

III

Godine 1646. Kongregacija je uputila Križanića »u misiju u Moskoviju i to u Smolensku episkopiju.«²⁹ Više od pola godine provodi on u Smolensčini (koja je tada ulazila u sastav poljske Rzeczy Pospolite) — sad na episkopovu dvoru, sad nedaleko manastira Čereja u krugu unijatskih svećenika, sad na rodnom imanju pana S. Galynskoga.³⁰ Iako većina ljudi, koji Križanića okružuju, govori poljski, a ruski se i bjeloruski govor čuje samo »u susjednih se-

²⁴ Otkrio ju je Pierling u arhivu Kongregacije, a objavio S. A. Belokurov (Iz duhovnoj žizni... Priloženija, 87—126), a ponovo izdao A. Kadić (Križanić's Memorandum, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1964, 331—349).

²⁵ Predgovor P. Pierlinga izdanju Promemorije (Belokurov, o. c., Priloženija 87). S Pierlingovim se mišljenjem slaže i A. Kadić (Križanić's formative years. U zborniku: »American contributions to the V International Congress of Slavists, Hague, 1963, 182).

²⁶ Scolardi P. G., Au service de Rome et de Moscou au XVII-e siècle, Paris 1947, 50

²⁷ Belokurov, o. c., Priloženija 121—122.

²⁸ ib., Priloženija 123.

²⁹ ib., Priloženija 149.

³⁰ ib., Priloženija 146—147.

ljaka što dolaze na trg«, ipak se Križanićevo poznavanje jezika produbljuje, i on se nada da će, ako proživi u Moskovijski neko vrijeme, moći naučiti ruski jezik.³¹

Boravak u Smolensku je Križaniću omogućio da se upozna s radom poljske administracije i da uz to sazna kako su ruski, bjeloruski i ukrajinski seljaci i građani živjeli pod poljskom vlašću. Kako je ispravno primijetio V. Jagić, Križanić je još sa tog putovanja »mogao iznijeti takove utiske, koji su njegove socijalne i političke misli jače privlačili k Moskovijski nego li k Poljskoj«.³²

Gotovo istodobno Križaniću se pružila prilika da vidi predmet njegovih davnih maštanja — Moskvu: on se od 25. listopada do 19. prosinca 1647. nalazio u Moskvi u sastavu poljskog poslanstva Techanowicza i Paca.³³ Iz sačuvanih se dokumenata vidi da je razgovarao s moskovskim mitropolitom i da je moskovskim vlastima predao »dva pisma«: »o slovenskom narodu i o ispravljenii slovenskoga jazyka« i »o učenju gramatiki i inyh filosofskih knjig«.³⁴

O Križanićevim utiscima sa tog putovanja u Moskvu možemo suditi samo na osnovi nekoliko sačuvanih pisama. Ona svjedoče o tome da su Križanićeva zapažanja o »savršenoj monarhiji« u Rusiji, o religioznosti ruskog naroda, o odnosu ruskih ljudi prema strancima radala u njemu nove misli, koje je on — iako škrt — saopćavao svojim vatikanskim učiteljima.³⁵ I, što je najvažnije, to je putovanje još više učvrstilo Križanića u namjeri da se na dugo vrijeme otputi u misiju u Moskvu, a njegova ideja o političkom i kulturnom zbijanju Slavena oko Rusije počela je dobivati konkretnije oblike.

Vjerojatno upravo u to vrijeme, kad je, kako se Križaniću činilo, »nastao trajni mir između Moskovita i Poljaka«,³⁶ u njemu se rodila misao o mogućnosti političkog saveza između Rusije i Poljske. Vjerojatno je, također, da je i Križanićevo mišljenje o neophodnosti ponovnog ujedinjenja Ukrajine i Rusije, koje se kasnije moglo naći u mnogim njegovim djelima, bilo potkrijepljeno ličnim zapažanjima iz 1646—47.³⁷

Zatim dolazi onaj dvanaestogodišnji period u Križanićevu životu o kojem najmanje znamo. Tek nepovezani podaci govore o tome da je Križanić tih godina boravio u Beču, u Carigradu i da se opet vratio u Rim.³⁸ Materijali koji su se iz toga vremena sačuvali tiču se, uglavnom, Križanićeve duhovne službe i drugih područja njegove mnogostruke djelatnosti (teologije, muzikologije, poezije i dr.).

Ne raspolazemo dovoljnim podacima o tome koliko je u to vrijeme Križanić uspio proširiti svoje spoznaje o Moskovskoj državi. Zna se samo da knji-

³¹ ib., Priloženija 170. 197.

³² Jagić, o. c., 105.

³³ Belokurov, o. c., 152.

³⁴ Belokurov S. A., Jurij Križanić v Rossii, vyp. 2, M., 1907, 5.

³⁵ Belokurov, Iz duhovnoj žizni..., Priloženija, 188, 237—246.

³⁶ ib., Priloženija 189.

³⁷ Jagić, o. c., 238.

³⁸ Pretpostavka L. M. Morduhoviča da je Križanić tih godina posjetio Pariz, London, Amsterdam (Iz rukopisnog nasljedstva Ju. Križanića, Istoričeskij Arhiv, 1958, br. 1, 156) nije osnovana. On proizvoljno u izjavama jednog od junaka Križanićevih »Političnyh dum« vidi piščeve autobiografske crte.

gama što ih je već proučio treba dodati djela o Rusiji Pernisteina, Heidensteina, Oderborna, Petrejusa, Olearius,³⁹ a također radove općeg karaktera, ali sa vrlo korisnim podacima o »velikom kneževstvu moskovskom« (Chyträus, Botero, Piasecki⁴⁰ i dr.). Sva je ta naučna prtljaga trebala Križaniću poslužiti za postizanje njegova glavnog životnog cilja, prema kojem je put, po njegovu mišljenju, vodio kroz Moskvu. Kad je Križanić 1659, unatoč zabrani pretpostavljenih u Vatikanu, konačno odlučio da krene u Rusiju, taj je cilj — u njegovu nacionalno-političkom i religioznom aspektu — ostao isti, ali su neki sastavni dijelovi Križanićeve plana doživjeli izmjene. O tome se može zaključiti uspoređujući Križanićevo pismo R. Levakoviću (travanj 1647) i takozvano »serbskoe pismo«, što ga je predao po dolasku u Moskvu u rujnu 1659.

Križanić se 1647. nadao da će »uvjeriti kneza (moskovskog) da osnuje nastavu iz slobodnih nauka«, htio je »gospodarevu djecu učiti književnosti i jezicima«, »predavati [...] gramatiku, retoriku, aritmetiku i filozofiju« i da po carevoj narudžbi krene u »tuđe zemlje« »radi kupovanja mnogih potrebnih knjiga« i »radi unajmljivanja obrtnika«.⁴¹ Ipak, stigavši u Rusiju, Križanić nije spomenuo ni jednu od svojih namjera. Štoviše, ako je 1647, smatrajući da se Rusi prema Nijemcima odnose manje podozrivo nego prema drugim narodima, bio spreman da izjavi da je »podanik njemačkih gospodara koji do sada nisu Moskovitima nanosili štetu«,⁴² on po dolasku u Moskvu svuda gdje to može demonstrirati svoje neprijateljstvo prema Nijemcima.

Uostalom, govoreći o tim razlikama među dokumentima iz 1647. i 1659. i uzimajući u obzir, zajedno s različitim adresatima, i vrijeme koje ih razdvaja, moramo reći da su mnoge tačke Križanićeve plana, što ga je 1647. nabacio, ostale iste poslije dvanaest godina. Uglavnom se to tiče Križanićevih književnih zamisli: 1647. je mislio da će »napisati jednu ili dvije knjižice — političke ili historijske — i prevesti ih na slavenski ili moskovitski jezik«, a također je htio da car o svom trošku izda njegovo djelo »O našem jeziku«.⁴³ Križanićevo »serbskoe pismo« sadrži iste prijedloge, ali nešto proširenije: Križanić govori o tome kako je »polezno i potrebno spisati istoriju pravdivu i soversennu sego carstva i vsego naroda slovenska«, izražava želju da prevede »knigi političeskie ili o zemlenačalničeskih delah« i želi »izdati gramatiku i leksikon« slavenskog jezika. Da bi mogao ostvariti te namjere, on moli cara da ga odredi svojim »istorikom letopiscem« i »čitatelnikom ili knižnikom« (to jest bibliotekarem).⁴⁴

³⁹ Pernisterius P., *Relatio de Magno Moscoviae Principe*. Francofurti, 1579; Heidenstein R., *De bello Moscovitico commentariorum libri VI*. Cracoviae, 1581; Oderborn P., *Johannis Basilidis, magni Moschoviae ducis, vita*. Wittemberg, 1585; Petrejus P., *Historien und Bericht von dem grossfürstenthumb Muschkow*. Lipsiae, 1620; Olearius A., *Vermehrte Neue Beschreibung der Muscowitischen .. Reise...*, Schleswig, 1656.

⁴⁰ Chyträus D., *Vandalia. Rostochii 1589*; Botero J., *Politica regia... Marpurgi, 1620*; Piasecius P., *Chronica gestorum in Europa singularium*. Cracoviae, 1645.

⁴¹ Belokurov, o. c., Priloženija 174, 193.

⁴² ib., Priloženija 182.

⁴³ ib., Priloženija 174.

⁴⁴ ib., Priloženija 173—176.

Po mišljenju S. A. Belokurova (a kasnije — N. P. Škerovića i P. P. Epifanova), Križanić je nudio svoje usluge za te poslove rukovođen jedino željom da se istakne, da »izbori položaj kod cara Alekseja, da mu postane povjerljiv«. ⁴⁵

Ipak, nije li bliže istini ako pretpostavimo da je Križanić, ne napuštajući misao o pripremanju unije, težio provesti u život upravo one zamisli koje su, po njegovu mišljenju, mogle donijeti najveću korist Rusiji i Slavenstvu?

Jer, ako ne razmatramo samo Križanićeve deklaracije nego i ono što je zaista poduzeo, postat će jasno koliko su one tijesno vezane s njegovim planom o zbijanju Slavenstva oko Rusije. A konkretni je sadržaj tog plana (osobito u onome što se ticalo Moskovske države) bio određen ne samo starim Križanićevim predodžbama o Rusiji već i onim novim spoznajama koje je stekao za boravka u Ukrajini, u Moskvi i u Tobolsku od 1659—1676.

IV

Sudeći po djelima koja je u to vrijeme napisao, Križanić se koristio najrazličitijim kanalima da bi dobio informacije o životu Moskovske Rusije. Prije svega, sam je mnogo vidio i s mnogočim se osobno upoznao. God. 1659. bio je svjedok oštre borbe u Ukrajini koja je završila porazom kozačkih vrhova i učvršćenjem veza između Ukrajine i Rusije. Kad je došao u Moskvu, bio je primljen u kancelariji Uprave Velikog dvorca, dospio je u krug »službenih ljudi« i uspostavio poznanstvo s viđenim državicima — B. I. Morozovom, F. M. Rtiščevom, s prosvjetiteljima — Simeonom Polockim i Epifaniem Slavi-neckim. Kasnije je imao prilike da se susreće s učiteljima raskola — protopopom Avvakumom, Fedorom Trofimovom, popom Lazarem, Ivanom Neronovom, s ruskim poslanikom u Kini Bajkovom, s putnikom Spafarijem. Među one koje je poznao idu sibirski vojvode, trgovci i drugi tamošnji ljudi. Kao što je ispravno primijetio Jagić, Križanić »nije u Tobolsku živio kao nastran čovjek, koji samo iz svojeg kabineta motri ljude, te se ni s kim ne druži; naprotiv on je sa mnogima razgovarao o raznim praktičnim pitanjima, slušao što drugi govore, ali i sâm kazao svoje mišljenje«. ⁴⁶

Mnoge Križanićeve primjedbe pokazuju da je bio upoznat s onim što se tih godina zbivalo u Rusiji. U »Politici« i drugim djelima spominje se moskovski ustanak 1662. i uvođenje državnog monopola na trgovinu mnoge robe, spominje se rusko-poljski rat i ustanci Baškira (1662) i Ostjaka (1663), govori se o zanimanjima stanovnika Sibira i o otkrivanju tjesnaca između Čukotke i Amerike, o odlukama crkvenog sabora 1666/67, o »Čelobitnoj« solovečkih monaha (1667) itd. Na taj način, tobolsko prognanstvo nije Križanića spriječilo da bude u toku događaja što su se zbivali u raznim dijelovima Moskovske države.

Crpeći podatke o svakidašnjem životu Rusije uglavnom iz vlastitih zapažanja i usmenih informacija, Križanić je istodobno proširivao svoje znanje o prošlosti Rusije koristeći se ruskim pisanim izvorima.

⁴⁵ ib., Priloženija 177. Usp.: Škerović N. P., Đuro Križanić. Njegov život, rad i ideje. Beograd 1936, 30, 63; Epifanov P. P., Proiski Vatikana v Rossii i Ju. Križanić, Voprosy istorii, 1953, br. 10, 25—26.

⁴⁶ Jagić, o. c., 420.

Prvi i najvažniji od njih bio je ljetopis.

Sačuvana je kopija Križanićevih ekscerpata iz ruskog ljetopisnog zbornika sastavljenog potkraj 1660. i na početku 1661. Raspolazući jednim od primjeraka najsvježijeg od tadašnjih ljetopisnih radova, Križanić je 1661—62. iz njega ispisao (ili svojim riječima prepičao) vijesti o najvažnijim događajima ruske povijesti. To mu je omogućilo ne samo da bitno proširi svoje znanje o prošlosti Moskovske države, već i da se upozna s osnovnim koncepcijama ruske oficijelne historiografije toga vremena. I kad je u svojim sibirskim radovima Križanić ulazio u polemiku s tim koncepcijama, on je obilato upotrijebio materijale do kojih je došao radeći na ljetopisu.⁴⁷

V. Valjdenberg je nešto pretjerivao tvrdeći da je Križanić »odlično poznao ruske ljetopise, kronografe, prologe« i da su mu bili poznati »mnogi spomenici ruskog prava«.⁴⁸ Međutim, nema sumnje da je s nekim državnim aktima XVI—XVII st. Križanić bio upoznat (Sudbenik 1550, povelja o uređenju patrijaršije u Rusiji iz 1589, Uloženje iz 1649). Osim toga, on je pažljivo pratio rusku, bjelorusku i ukrajinsku teološku i crkveno-polemičku literaturu onoga vremena. Njemu je bila poznata »Kormčija« (1653), »Skrižalj very« (1655), zbornik »Žezl pravlenija« što ga je sastavio Simeon Polocki (1666), a također knjige štampane u Kijevu — »Limonar'« (1628), »Evhologion« Petra Mogile (1646), »Paterik Pečerskij« (1661), »Mir s bogom čeloveku« I. Gizelja (1669) i dr.

Iz svega što je rečeno proizlazi da su se Križanićeve predodžbe o ruskoj stvarnosti — koje su se ranije zasnivale na stranim izvorima i na utiscima s puta 1646/47 — u vrijeme rada na sibirskim djelima znatno proširile. I to je postalo odlučujući faktor koji je odredio sadržaj onih planova, projekata i pogleda Križanićevih što su se pojavili u njegovim sibirskim radovima.

V

Najvažniji je od tih radova — zbornik, poznat u literaturi pod proizvoljnim nazivom »Politika«.⁴⁹ On je veoma raznorodan po svom sastavu i sadrži poslovne savjete i političke pamflete, dijaloge i prepisku izmišljenih lica, alegorijske priče i povijesne traktate. A kroz sve se te fragmente u konceptu i načisto prepisane u svim dovršenim ili nedovršenim člancima, svud se probija osnovna Križanićeva misao, osnovna namjera, zbog koje se i latio toga golemog posla: Križanić je maštao da pretvori Rusiju u moćnu, ekonomski razvijenu i socijalno konsolidiranu državu, sposobnu da izvrši zadatke koje je pred nju postavio sav slavenski svijet.

Efektivnost je tih preobražaja, po Križanićevu mišljenju, zavisila od djelovanja moskovskih vlasti, kojima on i posvećuje svoju knjigu. On je smatrao da »oni, koji vode poslove i upravljaju državom, ma kako bili mudri i dobri

⁴⁷ Golj d b e r g A. L., Rabota Jurija Križaniča nad russkoj letopisju, Trudy otd. drevneruss. literatury Instituta russ. literatury AN SSSR, t. XIV, 1958, 350, 354.

⁴⁸ Valj d e n b e r g V., Drevnerusskie učenija o predelah carskoj vlasti. P., 1916, 415.

⁴⁹ Dio tog zbornika je objavio P. A. Bezsonov pod nazivom »Russkoe gosudarstvo v polovine XVII v.« T. 1—2, M., 1859—1860. Najnovije kritičko izdanje: Ju. K r i ž a n i ć, Politika, M., 1965. Rukopis zbornika čuva se u Moskvi, u Centr. Gosudarstv. Arhivu drevnih aktov (f. 381, N 1799).

muževi, ne mogu sagledati sve što je moguće uraditi bolje i u čemu oni griješe»,⁵⁰ pa, prema tome, potrebna im je pomoć »savjetnika koji žele da se državni poslovi poprave«.⁵¹ Zato je Križanić smatrao svojom dužnošću da za njih sastavi priručnik (»Obretalo«) i u njemu iznese savjete »o svim načinima koji služe obogaćivanju državne blagajne i blagostanju naroda, o učvršćenju carstva, o povećanju moći i o raznim ratnim vještinama [...], o zakonima i običajima i o zakonodavstvu«...⁵²

Projekti za preobražaj, što ih je Križanić dao, pružaju mogućnost da se sudi o tome kako je zamišljao budućnost Rusije i kakvim je metodama mislio da će se njegove želje ostvariti.

Prvim uvjetom blagostanja države Križanić je smatrao »savršeno samovlađe« — punu i nepodijeljenu vlast neograničenog vladara. On je u svom zborniku pisao: »Nama je potrebna takva monarhija, u kojoj vladar nije ograničen nikakvim zakonima i ima vlast veću ili, u najmanju ruku, isto takvu kakvu ima turski i perzijski monarh i kakvu je imao Džingiskan«.⁵³

Apologija »savršenog samovlađa« jedan je od osnovnih motiva mnogih Križanićevih djela. Na sve načine ponavlja on misao o tome da je »monarhijska vlast — najbolji od svih oblika političkog uređenja«.⁵⁴ Pri tom tu misao ne samo da deklarira već i nastoji da je dokaže mnogobrojnim argumentima.

Analizirajući te argumente uvjeravamo se da se Križanićeva privrženost samodržavlju može, prije svega, objasniti time što je samo »samodržac« bio, po njegovu mišljenju, sposoban da riješi zadatke koji su proistjecali iz programa što ga Križanić predlaže. Ne piše Križanić uzalud da, ako u Rusiji postoji »savršeno samovlađe«, onda se »po carskoj naredbi mogu ispraviti sve stvari po cijeloj zemlji i može se uvesti u običaj sve što će biti korisno i potrebno. A u drugim to zemljama ne bi bilo moguće«.⁵⁵

Drugo, neograničenost monarhove vlasti trebala je pomoći ostvarenju vanjskopolitičke funkcije države. Po Križanićevim riječima, »savršeno samovlađe« bilo je Rusiji potrebno zato da bi se njen narod »mogao sam koristiti svojim dobrima i ne bi morao trpjeti uvrede od drugih naroda, i ne bi se bojao susjeda, i bio bi najslavljeniji među narodima«.⁵⁶

Na kraju, Križaniću se činilo da puna monarhova vlast pogoduje provođenju u život religioznih promjena što ih je zamislio. Još je 1647, u pismu Levakoviću, rekao da je »savršena monarhija — oblik vladavine koji najviše odgovara širenju vjere«.⁵⁷ Ne mogu se, dakako, složiti s N. Škerovićem koji je tvrdio da je Križanić, tobože, bio pobornik samodržavlja *samo* zato što mu je »neograničena carska vlast bila potrebna za provođenje unije«⁵⁸ — *tā* plan ujedinjavanja crkava nije određivao i *svu* sadržinu političkih teorija učenog Hrvata. Međutim, ne može se poreći i to da se ta strana samodržavlja činila Križaniću vrlo privlačnom.

⁵⁰ Rukopis zbornika, 556.

⁵¹ *ib.*, 541.

⁵² Križanić, *Politika*, 372.

⁵³ Rukopis zbornika, 778.

⁵⁴ Iz rukopisnoga nasljedstva Ju. Križaniča (Istoričeskij arhiv 1958, br. 1, 161).

⁵⁵ Križanić, *Politika*, 407.

⁵⁶ Rukopis zbornika, 778.

⁵⁷ Belokurov, o. c., *Priloženija* 188.

⁵⁸ Škerović, o. c., 54.

Ako prihvatimo da je karakteristika »savršenog samovlađa«, u Križanićevim očima, bilo nepostojanje ma kakvih organa koji ograničavaju monarhovu vlast,⁵⁹ onda je trebalo očekivati da je on u ruskom samodržavlju vidio ostvarenje svog ideala. Tim više, što sam Križanić nije štedio pohvale na njegov račun, izjavljujući da je »ruska monarhija vladavina savršena, prekrasna i od svih najbolja«.⁶⁰

Za što se on onda bori? Za kakvim promjenama teži? Zašto stavlja u usta caru izmišljeni govor u kojem ovaj priznaje da »u našem kraljevstvu postoje okolnosti koje smetaju općoj sreći cijelog naroda i na koje se tuže svi staleži« i obećava da će »darežljivo darovati one zakone koje mi smatramo dobrima i korisnima, i potrebnima našem kraljevstvu«?⁶¹

Sudeći po nizu Križanićevih izjava, on je držao da rusko samodržavlje, čuvajući nedjeljivost svoje vlasti, mora ponešto izmijeniti karakter odnosa s različitim kategorijama društva i odbaciti nedostatke što su se ukorijenili u društvenom sistemu. A prije svega je trebalo odstraniti ono što je Križanić nazvao »krutim vladanjem«, »ljudoderstvom« ili »tiranstvom« i uspostaviti u zemlji »lagodno (meko) upravljanje«.

U tu je svrhu smatrao da je neophodno tačno odrediti prava svake društvene grupe ili, kako je pisao, »dati ljudima svih činova i staleža odgovarajuće privilegije«.⁶² To je uvođenje »privilegija« trebalo, po njegovu mišljenju, ne ograničavajući carevu samodržavnu vlast, dati društvenom životu zemlje još veću sredenost i pridonijeti socijalnoj konsolidaciji ruskog društva.

Križanića je neobično uznemiravalo narušavanje te konsolidacije, oštre eksplozije klasne borbe, koje su tako često potresale Rusiju sredinom XVII stoljeća. On nije mogao shvatiti prave uzroke tih istupa, nije uočio antagonizam koji je svojstven feudalnom društvu, i zato je sve narodne nemire tumačio samo neuspjesima, »tiranskim«, »ljudoderskim« postupcima carskih vlasti. Križanić je pisao da »ljudi, ozlojeđeni mnogobrojnim nasiljima službenika, čine mnoga nedjela: kraljeve svoje ubijaju, izdaju ih, svrgavaju, predaju neprijateljima, loše s njima postupaju i govore i drugo«.⁶³ A ako u Križanićevo vrijeme nisu u Rusiji vladare ubijali i svrgavali, »loše« se ponašanje s carem jasno ispoljilo u moskovskom ustanku 1662.

Sve je rusko plemstvo moglo podržavati Križanićev zahtjev postavljen caru: »Upravljaaj ljudima tako da ne požele promjena!«.⁶⁴ I premda je taj zahtjev, kao što znamo, u praksi bio neostvariv, ipak je Križanić smatrao mogućim da se slični društveni mir postigne pod uvjetom kad bi car »pogledao i pozabavio se time i kad bi ispravio te ljudoderske zakone«.⁶⁵

Tako su Križanićevi savjeti o učvršćenju državne vlasti nastali kao posljedica sasvim konkretnih okolnosti.

⁵⁹ Usp. mišljenje V. Valjdenberga: »Križanić je samodržavlje shvaćao kao sinonim za punovlašće, tj. kao odsustvo podjele vlasti« (o. c., 423).

⁶⁰ Iz rukopisnoga nasljedstva Ju. Križanića, str. 162.

⁶¹ Križanić, *Politika*, 596—597.

⁶² *ib.*, 597.

⁶³ *ib.*, 593. Usp. Rukopis zbornika, str. 523: »Ondje, gdje su podanici [...] ogorčeni i razdraženi svakodnevnim bremenom, oni neprestano misle o promjeni nepravdnih zakona i, ako dođe pogodan čas, skloni su neredu.«

⁶⁴ *ib.*, 591.

⁶⁵ *ib.*, 581.

Isto su tako bili za rusku stvarnost vezani i oni planovi o preinaci državnih ustanova i vojske o kojima se kod njega govori. Njegovi su prijedlozi o načinu dobivanja službe, o odnosu centralne i mjesne vlasti, o uređenju plaćanja službenih lica⁶⁶ morali bili dokončati s tradicijom perioda »kormlenija« (»hranjenja«, plaćanja u naturi) i pretvoriti »upravitelje, opravnike i careve savjetnike« u pouzdani birokratski aparat centralizirane autokratske države. Isto je tako pouzdanim oruđem države morala postati »postojana, velika, za borbu spremna i disciplinirana« vojska, reformirana prema Križanićevim projektima.⁶⁷

Preinačeni državni aparat i vojsku trebalo je popunjavati dobro spremljenim kadrom. Upravo su taj cilj, u prvom redu, i trebali postići Križanićevi prosvjetiteljski projekti, prema kojima je trebalo povećati broj škola da bi se u njima obučavalo »onoliko ljudi koliko je to državi potrebno za popunjenje društvenih službi«. ⁶⁸ Pri tom je Križanić posebno upozorio da se »ne smije dopustiti da u škole idu svi bez razlike, jer to može povući za sobom više štete u običajima i u političkom uređenju«. ⁶⁹

Kao što vidimo, bilo bi pretjerano smatrati da je Križanić predložio »široki program naučnih mjera za širenje pismenosti i ,umeteljnih nauk' među ruskom mladeži«. ⁷⁰ Njegovi su planovi, u stvari, bili više vezani s gledištima koja su u to vrijeme vladala i imali su u vidu posve određene praktične ciljeve.

I na kraju, da bi se državi osigurala neophodna materijalna baza (a Križanić je to smatrao najvažnijim uvjetom moći zemlje), on je predlagao niz mjera usmjerenih na pojačanje ekonomske djelatnosti raznih kategorija stanovništva. Prema njegovim zamislima, »narod mora biti usmjeren na sveopću djelatnost tako da ljudi počnu raditi sa zadovoljstvom, da odagnaju nerad i da se počnu marljivo baviti zemljoradnjom, mehanikom (obrtom) i trgovinom«. ⁷¹ Samo je na taj način moguće, po njegovu mišljenju, postići povećanje nacionalnog bogatstva zemlje.

Na Križanića se u potpunosti može primijeniti Marxovo zapažanje da se »sam pojam nacionalnog bogatstva kod ekonomista XVII st. provlači u tom vidu [...] da se bogatstvo stvara samo za državu i da moć potonje zavisi od tog bogatstva«. ⁷² Ne može se smatrati slučajnim, ako Križanić uporno ističe da će razvitak ekonomike zemlje pomoći učvršćenju moći ruske države jer »ni od čega dostojanstvo države ne zavisi tako kao od bogatstva njenih podanika«, ⁷³ a to vladar može postići »ako uspije da se ljudi sa svom zdušnošću i radnošću počnu baviti zemljoradnjom, obrtom, trgovinom i narodnom privredom«. ⁷⁴

Projekti novina u poljoprivredi, zanatstvu, trgovini i u organizaciji novčanog opticaja, što ih je Križanić predložio, uglavnom su proistekli iz realnih uvjeta ruske stvarnosti, ocijenjenih sa stanovišta tada najnaprednijih ekonomskih teorija. Realizacija tih projekata trebalo je da doprinese razvitku pro-

⁶⁶ Križanić, *Politika*, 601, 613.

⁶⁷ *Russkoe gosudarstvo* ... II, 317.

⁶⁸ *Rukopis zbornika*, str. 479.

⁶⁹ *ib.*, str. 480—481.

⁷⁰ Bahrušin S., Jurij Križanić, *Istoričeskij žurnal*, 1942, br. 1—2, 151.

⁷¹ *Rukopis zbornika*, str. 611.

⁷² Marks K. i Engels F., *Sočinenija*, Izd. 2-oe, t. 12, M., 1958, 734.

⁷³ Križanić, *Politika*, 376.

⁷⁴ *ib.*, 381.

izvodnih snaga Rusije i — u krajnjoj liniji — razvitku buržoaskih odnosa u zemlji. Ipak, može li se na toj osnovi smatrati Križanića ideologom »buržoazije koja se rađa«⁷⁵ i nosiocem neke »antifeudalne koncepcije«...?

To nas navodi na potrebu da pažljivo razmotrimo pitanje Križanićeve socijalne pozicije.

Po riječima samog Križanića, reforme koje on predlaže »moraju biti korisne svima«,⁷⁶ da bi »ljudi svih činova i staleža bili zadovoljni svojom sudbinom i položajem«. ⁷⁷ Na osnovi takvih izjava M. V. Vujić je zaključivao da je realizacija Križanićeva programa morala »služiti opštoj, a nikako pojedinačnoj ili staleškoj koristi«, ⁷⁸ a L. M. Morduhovič je, primjećujući da je Križanić od vladara zahtijevao da pazi na »društvenu pravednost«, tvrdio da je, tobože, »pod društvenom pravednošću Križanić bio sklon da razumije sve ono što pogoduje učvršćenju robne proizvodnje oslobođene od okova kmetstva«. ⁷⁹

Kao što vidimo, autori koje citiramo pridaju Križanićevim pogledima neki »općedemokratski« karakter ne mučeći se pri tom objašnjenjem pitanja kako su se slični pogledi mogli pojaviti u uvjetima ruskog feudalnog društva sredinom XVII stoljeća. Vjerojatno su slične ocjene nastale iz želje tih autora da Križanića pretvore u »predstavnik filozofije prosvjetitelja«, ⁸⁰ ili čak u nekog preteču »modernog socijalizma«, ⁸¹ ne vodeći računa o realnom sadržaju njegovih političkih projekata.

Međutim, uspoređivanje Križanićevih pogleda s uvjetima života u Rusiji njegova vremena daje mogućnost da se dobije tačnija predodžba o Križanićevim klasnim simpatijama i o klasnoj usmjerenosti njegova reformatorskog programa.

Svi projekti zakona i »privilegija«, što ih je Križanić predložio, predviđaju učvršćenje pozicija vladajuće feudalne klase i napose njezina najaktivnijeg i najutjecajnijeg u to vrijeme dijela — vojnog plemstva. ⁸² Tu karakteristiku Križanićeva programa bilježi većina istraživača njegove djelatnosti. Još je G. V. Plehanov pisao kako je Križanić predlagao da se »služilim ljudima« daruju znatno veća prava negoli trgovačko-obrtničkoj klasi i seljaštvu. ⁸³ M. N. Pokrovski je isticao da se Križanićeve »slobodine« u punoj mjeri protežu samo na plemstvo. ⁸⁴ Po mišljenju J. Šidaka, Križanić je »stalešku podjelu društva, s osobitim povlasticama za plemstvo, smatrao prirodnom i neprikosnovenom«. ⁸⁵

U vezi s tim se u drugom svjetlu prikazuje i Križanićeva kritika »ljudođerstva« i »krutoga vladanja«. Objašnjavajući »s kojih razloga vladari postaju

⁷⁵ Morduhovič L. M., Antifeudalnaja koncepcija Jurija Križanića, *Kratkie soobščeniia* Inst. slavjanovedeniia, br. 26, 1958, 43.

⁷⁶ Russkoe gosudarstvo... II, 60.

⁷⁷ Križanić, *Politika*, 597.

⁷⁸ Vujić M. V., *Križanićeva Politika*, Beograd 1895, 90.

⁷⁹ Morduhovič L. M., *Filosofskie i sociologičeskie vzgljady Jurija Križanića*, *Kratkie soobščeniia* Inst. slavjanovedeniia, br. 36, 1963, 82—83.

⁸⁰ *ib.*, 62.

⁸¹ Vujić, o. c., 30.

⁸² Goljdberg A. L., *Jurij Križanić o ruskom obščestve serediny XVII veka*, *Istorija SSSR*, 1960, br. 6, 74—78.

⁸³ Plehanov G. V., *Istorija ruskoj obščestvennoj mysli* I, M., 1914, 296—297.

⁸⁴ Pokrovskij M. N., *Očerki istorii ruskoj kul'tury* II, M., 1918, 163.

⁸⁵ Šidak J., *Križanić Juraj*, *Enciklopedija Jugoslavije* 5, Zagreb 1962, 418,

tirani«, on ukazuje na to da tiraninom ne postaje samo onaj tko se »ne boji boga i ne stidi ljudi, krivo sudi i muči nevine« nego i onaj vladar koji »nepravedno otima imovinu, na nedoličan način ponižava svoje boljare i vrijeđa podanike uzimajući za svoje tjelohranitelje strance«. ⁸⁶ I na drugom mjestu: »...Tiranijom se naziva ugnjetavanje naroda prekomjernim opterećenjima, nametima ili obavezama bez važnog razloga i prave nužde«. ⁸⁷

U stvari, carske su vlasti, primjenjujući drakonske mjere za popunjenje državne blagajne i vlastitih džepova, uzimale i dio od onih sredstava koja je plemstvo smatralo »svojima«. Osim toga, »ljudoderski« postupci vlasti, nasilja što su ih one činile, nisu plemstvu davali vjeru u ličnu sigurnost, ugrožavali su stabilnost njegovih posjeda. I, tako, optužujući rusko samodržavlje za »ljudoderstvo«, Križanić nije toliko branio čitav narod, koliko njegov najviši sloj.

Nema ničeg u tom Križanićevu socijalnom stavu što bi pobuđivalo čuđenje. Naprotiv — on je posve prirodan. Kako ispravno primjećuje A. Angyal, premda je Križanić i kritikovao feudalno uređenje, »sam je bio suviše plemić da bi mislio o radikalnim promjenama«. ⁸⁸ Osim toga, našavši se u uvjetima tadašnje Rusije i postavivši sebi za cilj da upravo tu zemlju pretvori u snažni bedem Slavenstva (a ne smišljajući utopiju, ostvarivu tek u dalekoj budućnosti), Križanić je organski prihvatio socijalne zahtjeve vladajuće klase u toj državi.

Križanićeva se karakteristika, koja određuje njegovo mjesto u povijesti društvene misli, sastoji u tome što je on bio teoretski potkovaniji i što je imao širi politički horizont od svojih ruskih suvremenika, i zato je njegov program u većoj mjeri, nego bilo koji drugi spomenik društvene misli tadašnje Rusije, postao ideološka osnova apsolutne monarhije koja se stvarala.

Radi učvršćenja vlastite moći, feudalna apsolutna monarhija je bila primorana da provodi politiku koja bi išla u korist buržoaskim elementima što su postajali sve brojniji. Eto zašto je Križanićev program, iako nije prelazio okvire feudalne ideologije, pružao i mogućnost da se u krilu starog sistema razviju novi, progresivniji, buržoaski društveni odnosi.

VI

Kao što je već bilo rečeno, učvršćenje ruske države, koje je, po Križanićevu mišljenju, trebalo biti posljedica reformi što ih je predložio, nije bilo samo sebi cilj, već, kako je mislio, sredstvo za zbijanje i preporod svih slavenskih naroda. Rusija je trebala stati na čelo slavenskoga svijeta, jer su »samo ruske zemlje« bile pod vlašću vlastitog vladara, a »svi su ostali Slaveni potčinjeni tuđim narodima«. ⁸⁹ Sve dotada Slaveni nisu imali »tako veliko, uređeno i postojano kraljevstvo kakvim je postala ova slavna ruska država«. ⁹⁰

⁸⁶ Rukopis zbornika, str. 524.

⁸⁷ Russkoe gosudarstvo... II, 21.

⁸⁸ Angyal A., Slawische Barockwelt, Leipzig, 1961, 115.

⁸⁹ Russkoe gosudarstvo... II, 2.

⁹⁰ Gramatično iskazanie ob ruskom eziku popa Jurki Križanišča. M., 1859, str. II—III.

A budući da je i Poljacima, Česima i Slavenima preko Dunava »neophodna pomoć izvana da bi opet mogli stati na noge i vratiti se u red (samostalnih) naroda«,⁹¹ Rusija mora biti spremna da im tu pomoć pruži i samim tim ispuni svoj dug pred Slavenstvom.⁹²

Križanić nije Rusiji namijenio vodeću ulogu samo u političkoj borbi za oslobođenje Slavenstva koja predstoji. On je smatrao da Rusija mora pridonijeti preporodu i daljem usponu kulture slavenskih naroda, a također i ostvarenju religiozne misije Slavenstva, koje je pozvano da »izmiri Grke i Rimljane«⁹³ i zato dužno da prije svega u vlastitim redovima uspostavi crkveno jedinstvo.

Pozivajući Rusiju da stane na čelo oslobodilačke borbe Slavenstva, Križanić nije iznosio jasno mišljenje o tome kako treba da se uredi politički odnosi među slavenskim narodima. Izuzetak je činila Rusiji susjedna Poljska: po Križanićevu mišljenju, u njenom bi interesu bilo da stupi u personalnu uniju s Moskovskom državom i na prijestol dovede ruskog carevića.⁹⁴ Štoviše, Križanić je »smatrao da bi Litva, Poljska i sva Malorusija već mogle biti pod vlašću presvijetlog ruskog cara kad tome ne bi smetala ozbiljna prepreka« (to jest — crkveni razdor).⁹⁵

Što se tiče ostalih Slavena, Križanić »nigdje ne govori upravo o tome, neka bi ruski car ove narode i njihove zemlje osvojio pod Rusiju, već samo da im se pomogne do narodne samosvijesti i slobode«. Može se pretpostaviti da je Križanić u daljem razvoju predviđao stvaranje jedinstvenog slavenskog političkog saveza pod protektoratom ruskog cara, ali nije unaprijed određivao oblik tog saveza.⁹⁷ U svakom slučaju, nije se radilo »ni o kakvom 'sveslavenskom carstvu'«,⁹⁸ jer je Križanić bio uvjereni protivnik »naddržava« i osuđivao je vladare što su pretendirali na »veličinu preko onog što je uobičajeno«. ⁹⁹

I zato, određujući Rusiji mjesto hegemonu u oslobodilačkoj borbi Slavena, Križanić joj nije nametao ulogu gospodara nad preporođenim slavenskim narodima. Glavna mu je briga bila dobrobit Slavenstva u cjelini i, polazeći od svog shvaćanja te dobrobiti, on je ponekad bio spreman da Rusiji predloži planove koji nisu proistjecali iz njenih vlastitih interesa, ili su čak bili i u suprotnosti s njima. To je osobito došlo do izražaja u Križanićevim vanjsko-političkim projektima.

Križanić je uporno tvrdio da Rusija »mora širiti svoje granice prema jugu, a ne prema sjeveru, ne prema istoku i ne prema zapadu«, ¹⁰⁰ da mora

⁹¹ Russkoe gosudarstvo... II, 115.

⁹² Usp. mišljenje F. Wollmana: »Prema Križanićevoj koncepciji, ujedinjena je Moskva trebala da oslobodi i vodi sve Slavene« (Sbornik odgovorov na voprosy po literaturovedeniju, M., 1958, 68).

⁹³ Russkoe gosudarstvo... II, 220.

⁹⁴ Križanić, Politika, 595.

⁹⁵ Iz rukopisnogo nasledstva Ju. Križanića, M., 1891, 163. Usp. Križanić Ju., Sbornie sočinenij, vyp. 2, 54.

⁹⁶ Jagić, o. c., 147.

⁹⁷ Grgec, o. c., 272; Dacjuk, o. c., 44.

⁹⁸ Angyal, o. c., 115.

⁹⁹ Russkoe gosudarstvo... II, 284.

¹⁰⁰ ib., 117.

»čuvati vječni mir sa sjevernim, zapadnim i istočnim narodima«¹⁰¹ i usmjeriti sve snage na borbu s Turskom i njenim vazalima — Krimskim kanatom.

Takvi su Križanićevi pogledi posve objašnjeni: tã on je odrastao i odgojio se u pograničnoj Hrvatskoj, nedaleko granice, preko koje su se pod vlašću Turaka mučili i Hrvati, i Srbi, i Bugari. Prirodno je da je još u djetinjstvu prihvatio uvjerenje o potrebi saveza svih evropskih (i prije svega — slaven-skih) naroda protiv osmanlijskog carstva. Kasnije se to njegovo raspoloženje još više učvrstilo pod utjecajem njegovih vatikanskih pastira, koji su odavno iznosili ideje o antiturskoj koaliciji i nadali se da će je iskoristiti za širenje svog utjecaja na jugoistoku Evrope. I sam je Križanić, sudeći po njegovim mislima u Promemoriji iz 1641. i u »Tolkovanii istoričeskikh proročestv« (1674), također smatrao da će učešće Rusije u antiturskoj koaliciji stvoriti pogodno tlo za pripremu unije pravoslavne i katoličke crkve.

U sadržaju Križanićevih antiturskih planova došlo je, doduše, s vremenom do promjena: dok je u Promemoriji iz 1641. istupao kao pobornik koalicije između Rusije i katoličkih država,¹⁰² u »Politici« se govori o tome da u ratu protiv Turaka i Tatara moraju zajedno s Rusima sudjelovati »Podonci, Podnjeprani, Morovlasi (Rumuni), Poljaci, Srbi, Bugari, Hrvati, Mađari i Grci«,¹⁰³ tj. uglavnom Slaveni i njihovi susjedi. Međutim, suština Križanićeve vanjskopolitičke koncepcije nije se promijenila: borba protiv Turske i Krima na osnovi zbliženja s Poljskom i mira sa Švedskom.

Ti su se Križanićevi pogledi, najjasnije formulirani u odjeljcima »Politike« napisanim 1663—64, razlikovali od mišljenja koje je u to vrijeme postojalo u Rusiji, a čiji je tumač bio stvarni tadašnji upravljač ruske diplomacije A. L. Ordin-Naščokin. On je još 1650-ih godina formulirao osnove svog vanjskopolitičkog programa predviđajući uspostavljanje mirnih i prijateljskih odnosa sa Poljskom, Turskom i Krimom i pripremu za borbu sa Švedskom radi stjecanja »morskih pristaneja« na Baltiku.¹⁰⁴ Usprkos Križanićevu uvjerenju, 1660-ih godina tursko pitanje nije bilo centralno pitanje ruske vanjske politike.

Uostalom, daljnji je tok događaja (pojačana turska agresija na jugu, nepostojanje uvjeta za stvaranje antišvedskog saveza) doveo rusku diplomaciju u situaciju da borbu s Turskom prizna kao zadatak broj jedan Moskovske države. Isti Ordin-Naščokin za vrijeme pregovora u Andrusovu, a osobito u dokumentima iz 1676, iznosi ideju o savezu s Poljskom i ujedinjenju svih Slavena za borbu s Turskom.¹⁰⁵ Ali to se dogodilo kasnije, u uvjetima drukčijim od onih kakvi su bili kad je Križanić radio na »Politici«, i — što je najvažnije — uza svu sličnost ovih tendencija moskovske diplomacije s Križanićevim planovima one nisu bile izazvane istim pobudama za kojima se povodio Križanić. Jer on pitanju borbe s Turskom nije toliko prilazio sa stanovišta interesa ruske države, koliko od svojih planova oslobođenja Slavenstva i priprema za crkvenu uniju.

¹⁰¹ ib., 120.

¹⁰² Belokurov, o. c., 126.

¹⁰³ Russkoe gosudarstvo... II, 130.

¹⁰⁴ Galaktinov I., i Čistjakova E., A. L. Ordin Naščokin — ruski diplomat XVII veka. M., 1961.

¹⁰⁵ ib., 126.

Križanićevo je razilaženje s pogledima službenih krugova ruskog društva došlo do izražaja i u njegovu odnosu prema historijsko-političkim teorijama stvorenim u to vrijeme da se podrži nacionalni autoritet Moskovske države.

Najznačajnija od njih bila je teorija »Moskva — Treći Rim« — svojevrsna ruska varijanta u mnogim zemljama rasprostranjene »teorije četiriju monarhija«.

Gotovo sve velike države težile su u to doba da svoju ulogu na svjetskoj areni učvrste pomoću dokaza uzetih iz historijskih legendi i iz Svetog pisma. Tako je iz Danilova proročanstva bila uzeta, i na odgovarajući način protumačena, misao o posebnom značenju rimskog carstva koje je, tobože, trebalo biti posljednje zemaljsko carstvo. Zato su mnogi evropski vladari na svaki način nastojali dokazati svoja prava na titulu »rimskog cara«. ¹⁰⁶

U Rusiji se ta teorija počela širiti s kraja XV stoljeća, a karakteristika joj je na ruskom tlu bila isticanje kontinuiteta ruske monarhije ne samo s obzirom na »prvi« (carski) već i na »drugi Rim« (Bizant), i otuda nazivanje Moskve — »trećim Rimom«. ¹⁰⁷

Teorija »Moskva — treći Rim« bila je popularna u Moskovskoj državi, iako nije prodrla u široke mase, pa se sfera njene rasprostranjenosti (do druge polovine XVII stoljeća) ograničavala, uglavnom, na službene vojne i crkvene krugove. ¹⁰⁸ S pomoću te teorije moskovski su ljudi od pera nastojali posvetiti rusko samodržavlje, prikazavši ga kao otjelovljenje pravoslavlja, i uz to učvrstiti međunarodni položaj ruske države suprotstavivši je, među ostalim, Habsburškoj monarhiji i papinskom Rimu kao od njih nezavisnu silu, kojoj na Istoku Evrope pripada vodeća uloga. ¹⁰⁹

Križanić se nije manje od ruskih autora brinuo o autoritetu Moskovske države, često ponavljajući da je »rusko carstvo — najbolje na zemlji«. ¹¹⁰ Ipak, teorija »Moskva — treći Rim« bila je za njega principijelno neprihvatljiva, a prije svega zato što je isticala vezu Rusije s Bizantom i istočnim kršćan-

¹⁰⁶ Križanić spominje pokušaj »nikoega Frančanina imenom Kasana« da dokaže »eže di Rimskoga Carstva titlo bolje pristoit kralju Frančeskomu, neže Nimečskomu« (Križanić Ju., *Sobranie sočinenij*, vyp. 2, 12). Riječ je o knjizi: Cassan J., de, *Le Recherche des droits du Roy de la Couronne de France sur l'Empire...* Paris 1632.

¹⁰⁷ Podrobnije vidi: Malinin V., *Starec Eleazarova monastyrja Filofej i ego poslanija*, Kiev 1901; Lurje Ja. S., *Ideologičeskaja borba v russkoj publicistike konca XV-načela XVI v.*, M.—L. 1960.

¹⁰⁸ U nekim današnjim radovima proizvoljno se tumače i iskrivljuju značenje i kronološki okviri ove teorije. Među ostalim, iznosila su se mišljenja o tome da je »to učenje o ruskom mesijanizmu opravdavallo političku ekspanziju« i »otada nije iščezlo iz svijesti Rusa« (Berkenkopf G., *Welterlösung — ein geschichtlicher Traum Russlands*, München 1962, 35, 37), da je ta teorija »glavna ideološka konstanta ruske povijesti« (Toynbee A., *A Study of history*, vol. 7, London 1954, 38—39), da je ona »duboko ušla u tijelo i krv ruskog naroda, postala njegova vjera u mesijaniističku predodređenost Rusije, duh, koji je stvarao svu njegovu povijest« (Ogloblin O., *Moskovska teorija III Rimu v XVI—XVII stol.*, München 1951, 5). Kritiku takvih misli nalazimo u djelima: Stremoukhoff D., *Moscou the third Rom: Sources of the Doctrine*, Speculum XXVIII, 1954, i Kaštanov S. M., *Ob idealističkoj traktovke nekotoryh voprosov istorii russkoj političeskoj mysli v zarubežnoj istoriografii*, Vizantijskij vremenik XI, 1956.

¹⁰⁹ Čaev N. S., *Teorija »Moskva — tretij Rim« v političeskoj praktike moskovskogo praviteljstva*, *Istoričeskie zapiski* 14, 1945, 13.

¹¹⁰ *Rukopis zbornika*, str. 638.

stvom, i već samim tim ograničavala mogućnost propagiranja unije i zbliženja s katoličkom crkvom.

Križanić tu teoriju podvrgava nemilosrdnoj kritici tvrdeći da je »Moskva — treći Rim« — »isprazan i nesretan naziv«. ¹¹¹ U nizu članaka svog zbornika (»Objasnenie o Rimskom carstve i o monarhičkoj eresi« ¹¹²), u »Tolkovanii istoričeskikh proročestv« on nastoji dokazati da »nije dobro, nije korisno i nije dostojno da se naši veliki gospodari koriste rimskom titulom«, ¹¹³ i da povijesni razvoj Rusije nipošto nije vezan s Rimom, budući da »ni Rimljani u ruskoj, ni Rusi u rimskoj državi nisu imali nikakve vlasti i nikakva posla«. ¹¹⁴

Isto tako nemilosrdnoj kritici Križanić podvrgava i povijesne legende (o srodstvu ruskih vladara s carem Augustom, o darovima cara Konstantina Monomaha ruskom knezu Vladimiru Vsevolodoviču) koje su se u ruskoj literaturi upotrebljavale za potkrijepljenje verzije o davnim vezama Rusije s prvim i drugim Rimom.

Osim njegovih religioznih planova, na Križanićev je odnos prema ruskim historijsko-političkim teorijama utjecalo, dakako, i njegovo humanističko obrazovanje sa svojstvenom mu kritikom ljetopisnih legendi i čitave srednjovjekovne povijesne tradicije. Križaniću se činilo da je uspostavljanje autohtonosti državne vlasti, njene nezavisnosti od bilo kakvih drugih »velikih monarhija« mnogo važnija stvar od podržavanja izmišljenih verzija o genetičkoj vezi ruskih careva s rimskim i bizantskim carevima. ¹¹⁵ Pa ipak, čitav proces njegova razmišljanja, sve njegove filipike na adresu »Romeja« — Bizantinaca, sve njegove izjave o tome da su rasprave o rimskoj tituli besmislene, jer je Rimu »namijenjeno da bude prijestolnica duhovnog namjesnika Kristova«, ¹¹⁶ svjedoče ne samo o naučnim već i o religioznim pobudama što su ga rukovodile pri analizi povijesnih teorija i legendi koje su u Rusiji postojale.

Uostalom, u literaturi se susreću mišljenja prema kojima je Križanić za boravka u Rusiji (ili čak nešto ranije) preispitao svoje crkveno-religiozne poglede, odrekavši se katoličanstva i približivši se pravoslavlju. Tako je, na primjer, P. A. Bezsonov bio sklon da Križanića proglasi »štovaocem istočne crkve« i »čuvarem pravoslavlja«. ¹¹⁷ U knjizi I. Roganoviča se tvrdi da je, tobože, »zavoljevši istinski Slavenstvo, Križanić zavolio i pravoslavlje, kao vjeru predmeta svoje ljubavi«. ¹¹⁸ Po mišljenju B. D. Dacjuka, »50-ih su se godina posve prekinule niti što su Križanića vezivale s Rimom« i tada »dolazi do Križanićeva udaljavanja od rimsko-katoličke crkve, što je bilo postepeno

¹¹¹ ib., str. 677.

¹¹² H. Schaefer, koja je posebni odjeljak svoje knjige posvetila Križanićevoj kritici teorije »trećeg Rima«, upotrijebila je samo mali dio njegovih izjava o tom pitanju (Schaefer H., *Moskau das Dritte Rom*, Hamburg 1929, 103—120).

¹¹³ Rukopis zbornika, str. 694.

¹¹⁴ ib., str. 650.

¹¹⁵ V. Valjdenberg veoma netačno izlaže Križanićeve misli kad kaže da, po njegovu mišljenju, tobože, »ruska povijest nema nikakve veze s tokovima svjetske povijesti« (Valjdenberg V., *Gosudarstvennye idei Križanića*, SPb, 1912, 156). Križanić uopće nije Rusiju izdvajao iz općeg toka povijesti — on je samo predlagao drugačije tumačenje njene uloge u tom procesu od onog koje je bilo prihvaćeno u tadašnjoj ruskoj historiografiji.

¹¹⁶ Rukopis zbornika, str. 662.

¹¹⁷ Bezsonov P. A., *Jurij Križanić...*, Pravosl. obozrenie, 1870, XII, 82.

¹¹⁸ Roganovič I., *Križanić i ego filozofija nacionalizma*, Kazanj 1899, 119.

pripremljeno čitavim razvitkom njegova pogleda na svijet». ¹¹⁹ L. M. Morduhovič smatra da je »Križanić bio protivnik unije, shvaćao ju je kao papinu želju za dominacijom svijetom i nije na sebe uzeo nikakvu misiju u korist katoličke crkve«. ¹²⁰

Kao što vidimo, slične su predodžbe došle do naših dana, iako ih sva Križanićeva djelatnost odlučno opovrgava. Dovoljno je da zavirimo u njegove sibirске radove (u zbornik, ¹²¹ u »Tolkovanie istoričeskikh proročestv«) i, najzad, da se sjetimo historije posljednjih godina Križanićeva života i skitanja po katoličkim samostanima.

Sve ono, što znamo o Križaniću, ne daje nikakvu osnovu za odbacivanje njegova katoličanstva i njegovih crkvenih planova kao jednog od faktora koji su formirali njegov životni program. ¹²² Ta Križanićeva se posebnost kao originalne povijesne ličnosti i sastoji upravo u tome što je bio tumač ideja nastalih u složenim međunacionalnim, političkim i religioznim odnosima u sredini XVII stoljeća. Katolička religioznost i vatreni slavenski patriotizam podudarali su se u njegovoj prirodi isto onako odlično kao što u njegovim djelima nalazimo zajedno napredne naučne poglede i apologiju kmetskog uređenja. Križanić je bio dijete svoga vremena, i upravo ta *historičnost* Križanićeve ličnosti i njegovih djela čini ih tako zanimljivim za suvremenu nauku.

VII

Do danas je pronađeno vrlo malo podataka o odnosu Križanićevih ruskih suvremenika prema njegovim djelima i pogledima, i to daje mogućnost da se s tim u vezi iznose vrlo različite hipoteze.

P. A. Bezsonov kategorički tvrdi da su potkraj XVII stoljeća »cjelovita i sabrana djela Križanića« bila poznata u Rusiji, »izučavala su se i prema njima su se odnosili s poštovanjem«. ¹²³ Toj se verziji pridružuje i J. Badalić, koji argumentima Bezsonova ne dodaje ništa novo, ali izvodi veoma široke zaključke o tome da je »u petrovska kao i dopetrovska doba bio živ interes za Križanićeva djela u najvišim državničkim i političkim krugovima Rusije«. ¹²⁴ B. D. Dacjuk se, s tim u vezi, izražava nešto opreznije kad govori o tome da su »Morozov, Rtiščev i Ordin-Naščokin poznavali Križanićeve ideje«, o pažnji

¹¹⁹ Dacjuk, o. c., 29—30, 49.

¹²⁰ Kurmačeva M. D. i Šerstobitova V. G., Obsuždenie voprosa o dejatel'nosti Ju. Križanića, Voprosy istorii 1957, br. 2, 202.

¹²¹ U rukopisu zbornika Križanić predlaže da se »poslušaju i navodi rimske crkve, da ih se provjeri i razmotri temeljito i javno, a ne uzgred«, pa da »prestane tako pogubni razdor zapadne i istočne crkve« (str. 513).

¹²² »Križanić je ostao katolik, pa se ne smije njegova bliskost s pravoslavljem tumačiti kao prelaženje na njega ili, uopće, ignorirati njegova pripadnost katoličkoj vjeri i težnja da se ostvari unija« (Puškarev L. N., Ob ocenke dejatel'nosti Križanića, Voprosy istorii 1957, br. 1, 79).

¹²³ Bezsonov P. A., Jurij Križanić..., Pravosl. obozrenie, 1870, I, 158).

¹²⁴ Badalić J., Juraj Križanić — preteča I. Posoškova, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 5, Zagreb 1963, 19.

s kojom se Petar I¹²⁵ odnosio prema njegovim djelima, i kad kaže da činjenice o toj informiranosti »navode na neobično primamljiv, ali posve nedokazani zaključak o direktnoj vezi između praktične državničke djelatnosti tih ljudi i poznatih im Križanićevih pogleda«. ¹²⁶

Taj se zaključak, zaista, ne da uopće dokazati, kao i sve slične verzije zasnovane na proizvoljnom i raširenom tumačenju sačuvanih dokumenata.

Tako je, na primjer, P. A. Bezsonov gradio svoje tvrdnje na tome što su se među knjigama, koje je 1675. dao mitropolit Pavle u moskovsku tiskaru, vodile, zajedno sa knjigom »O svjatom krešćenii« i drugim Križanićevim djelima, »Kniga Politika pismenaja v poldest'« i »Kniga Politika, Vengerskaja ili Češkaja v dest'«. ¹²⁷ Kasnije je uz »Politiku Vengerskuju« stavljena primjedba: »Uzeta za cara.«

Po Bezsonovljevu mišljenju, rukopis »v poldest'« je sadržavao prvu redakciju toboškog zbornika (»Razgovorov o vladateljstvu«), a rukopis »v dest'« — to je druga redakcija koja je do nas došla. Ali kako je caru mogao otići samo načisto prepisan primjerak, Bezsonov iznosi verziju o postojanju trećeg primjerka zbornika, specijalno prepisanog u Moskvi. God. 1681. je car Feodor Aleksejević, posjetivši tiskaru, uzeo »Politiku na češskom jazyke«, a u martu 1682. je u prostorije carske tiskarske radionice bila prenijeta »v poldest' Politika pismenaja slovenskaja«. Sve te činjenice Bezsonov navodi da dokaže zanimanje moskovskih vlasti za Križanićeva djela. ¹²⁸

Međutim, znamo da sam Križanić nigdje svoj zbornik ne naziva »Politikom«, pa i u natpisima, načinjenim različitim rukopisom na sačuvanom primjerku, riječ »Politika« se također ne susreće, i posve je moguće da su se u biblioteci mitropolita Pavla i u tiskari čuvalе knjige koje nisu imale ništa zajedničko s Križanićevim djelom. Karakteristično je da se u administraciji tiskare, gdje se tačno zabilježilo izdavanje i vraćanje knjiga, ništa ne govori o vraćanju iz dvora »Politikâ«, pa je, očigledno, u svakom slučaju riječ o različitim, a ne o jednoj te istoj knjizi. Sama količina tih »Politikâ«, koje se nazivaju sad »vengerskie«, sad »češskie«, sad »slovenskie«, sad »v dest'«, sad »v poldest'« — izaziva sumnju u mogućnost da ih se poistoveti s Križanićevim radom.

Osim toga, posebnu sumnju izaziva Bezsonovljevo mišljenje da je u Moskvi načinjen prijepis specijalno za cara, jer to moskovski pisari ne bi mogli načiniti zbog specifičnosti Križanićeva rukopisa. ¹²⁹

Podržavajući Bezsonovljevu hipotezu, Belokurov kaže da se 1676. među knjigama carske biblioteke vodila »knižica v poldest' pisčej bumagi, a v nej spisok s knjižicy Jur'ja Serbenina«. Ta je »knižica« 1676. data na uvez, pri čem je »veleno bylo pereplesti v čerevčatoj atlas s šelkovymi lentami«. 19.

¹²⁵ »Možemo naslutiti pažnju s kojom se Petar I odnosio prema Križaniću. On kao da se spremao da izda njegova djela« (Dacjuk, o. c., 107).

¹²⁶ ib., 108.

¹²⁷ Bezsonov, o. c., 134.

¹²⁸ ib., 135—139.

¹²⁹ Usp. Jagić, o. c., 225: »Realni fakti Križanićevih rukopisa ne potvrđuju Bezsonovljevih kombinacija. Jedinostveni poznati eksemplar rukopisa Križanića o Politici, ogromni folijat, koji se čuva u sinodalnoj biblioteci, tako je ružno pisan i umetcima prošaran, da je Bezsonov imao velike muke da ga pročita.«

augusta 1676. »Jur'ja Serbenina s knjižicy spisok« je bio uzet »k velikomu gosudarju v verh«. Po Belokurovljevu mišljenju ta je »knjižica« i bila načisto prepisana Križanićeva »Politika«.¹³⁰

Međutim, opis te »knjižice« (takav naziv jedva da priliči Križanićeveu pozamašnom zborniku) prije odgovara prijepisu »Privetstva carju Feodoru Alekseviču«, sačuvanom u sastavu carske biblioteke, što ga je Križanić predao upravo 1676. Taj je prijepis »v poldest'« uvezan u atlas s trakama i sadrži ime autora — »Jur'ja Serbljanina«, koje se u »Politici« ni jednom ne spominje.¹³¹

Tek se od 1689, kada je poslije pogubljenja poznatoga ruskog knjigopisca S. Medvedeva Križanićev zbornik dospio u tiskaru, a zatim u Sinodalnu biblioteku, može o sudbini tog zbornika suditi na osnovi dokumenata. I nikakvih zapisa u dokumentima nema o tome da je upravo taj zbornik, koji je dopro do nas, bio dan caru ili kom drugom visokom službenom licu. Eto zašto je Jagić neosporno bio u pravu kada je izrazio sumnju u to da je Petar I bio upoznat s Križanićevom »Politikom«.¹³²

Istodobno s hipotezom Bezsonova i njegovih pristaša o velikoj rasprostranjenosti Križanićevih radova u Rusiji potkraj XVII stoljeća postoji i drugo — posve suprotno — gledište. Jedan od prvih koji ga je formulirao bio je A. Markevič. On je pisao da »u neukoj i gruboj Rusiji XVII stoljeća Križanićeve ideje i djela nisu imali gotovo nikakva utjecaja i značenja«.¹³³ Za Markevičem je ponavljao Berežkov: »Križanićeva je knjiga izuzetna, jedinstvena pojava. Nije došla u pravi čas za tadašnju Moskvu; ona je mnogo bliža i razumljivija ljudima našeg stoljeća negoli Križanićevim suvremenici.«¹³⁴ Istu misao susrećemo i kod P. N. Miljukova: »Sa svojim političkim razvitkom, sa svojim znanjem, Križanić je bio suviše velika figura za tadašnju Rusiju i, dakako, nije mogao biti ni ocijenjen, pa čak ni shvaćen dokraja.«¹³⁵ Najzad, Jagić, koji je priznavao da je Križanić bio »dijete svoga vremena«,¹³⁶ zamišljao je »pojavu Križanića u obliku meteora koji se brzo pojavi i nestane, ali sa životom naroda nema nikakve unutarnje veze«.¹³⁷

Ta se verzija zasniva na krivoj predodžbi o nivou Križaniću suvremenog društva i može se opovrći mnoštvom činjenica.

Prije svega, Križanić uopće nije bio duhovno tako usamljen i njegova djela ne treba uopće smatrati »glasom vapijućeg u pustinji«,¹³⁸ jer su se mnoge njegove misli i projekti podudarali s planovima njegovih ruskih suvremenika. Dovoljno je sjetiti se sličnosti Križanićevega plana o reformi gradske uprave s reformama Ordina-Naščokina u Pskovu 1665—66, bliskosti Križanićevega pro-

¹³⁰ Belokurov, o. c., 292.

¹³¹ Biblioteka AN SSSR. Rukopisnyj otdel, br. 32. 4. 14.

¹³² Jagić, o. c., 151.

¹³³ Markevič A., Ju. Križanić i ego literaturnaja dejatel'nost, Varšava 1876, str. 223.

¹³⁴ Berežkov M., Plan zavojevanija Kryma, sostavlennyj Ju. Križaničem, Žurnal Ministerstva narodnogo prosvješćenija, 1891, XI, 119.

¹³⁵ Miljukov P. N., Očerki po istorii ruskoj kul'tury. Izd. 2-oe Čast' 3. SPb., 1903, 116.

¹³⁶ Jagić, o. c., 8.

¹³⁷ Iz pisma V. Jagića I. I. Sreznjevskom 6. februara 1871. (Pis'ma I. V. Jagića k russkim učenyum. M.—L., 1963, 48.)

¹³⁸ Jagić, o. c., 8.

povijedanja »mudroljublja« s apologijom filozofije u djelima Simeona Polockoga, sličnog tretiranja niza događaja u Križanićevoj »Politici« i u »Istorii o carjah i velikih knjaz'jah zemli ruskoj« F. Griboedova. I u tim podudaranjima ne treba uopće tražiti tragove neposrednog poznavanja Križanićevih knjiga od strane njegovih suvremenika.¹³⁹

Uostalom, u nizu se slučajeva i radi o takvom poznavanju njegovih djela. Tako je, na primjer, pohvala »mudromu pravleniju«, što ju je S. Remezov unio u »Istoriju Sibirskuju« (1690), direktno inspirirana odgovarajućim mislima Križanića, s kojim se on viđao u Tobolsku.¹⁴⁰

Remezovljev primjer govori o tome da krug čitalaca Križanićevih djela nije bio tako širok kako je to tvrdio Bezsonov, ali njegove knjige nisu ipak ostale posve nepoznate. Ako nabrojimo samo njihove nesumnjive (a ne zamišljene) vlasnike i čitaoce (N. Simeonov, S. Medvedev, F. Polikarpov, A. Osolkov i dr.), postaje očito da su te knjige izazivale određeno zanimanje.

I, na kraju, najvažnije: većina je Križanićevih ideja bila tako tijesno vezana za rusku stvarnost da nema razloga smatrati ih nerazumljivima za njegove suvremenike. Sudbina je, njegovih rukopisa bila naprosto takva da su dospjeli u ruke samo malom broju ljudi u to doba,¹⁴¹ a predmetom nauke i javnosti postali su sredinom XIX stoljeća.

Paradoksalnost se te sudbine sastoji i u tome, što su poslije svoga »ponovnog rađanja« Križanićeva djela odigrala aktivniju ulogu u idejnom životu ruskog društva negoli u času njihova nastanka.

Prvi otkrivači Križanićevih rukopisa — O. I. Bodjanskij i P. A. Bezsonov — požurili su se da Križanića proglase »slavenofilom« i da ga stave na pjeDESTAL »duhovnog oca« slavenofilskog pokreta, koji se u to vrijeme razmahao. I, eto, u toku nekoliko desetljeća ruski su se slavenofili koristili Križanićevim imenom kao svojevrsnim oružjem u idejnoj borbi sa svojim protivnicima u demokratskom taboru.

Kasnije je ta verzija dobila još šire razmjere. Francuski je slavist L. Leger (nije li bio upravo on u tom prvi?) počeo Križanića nazivati ne više samo »slavenofilom« nego i »pretečom panslavizma«.¹⁴² Varšavski je profesor I. Pervolf govorio o Križaniću kao »proroku panslavizma«¹⁴³ i, na kraju, kazanjski je bogoslov I. Roganović, grubo falsificirajući Križanićeve poglede, prikazao Križanića kao pobornika onog reakcionarnog, agresivnog panslavizma koji je postao zastava okupatorske politike ruskog carizma u drugoj polovini XIX stoljeća.

Već je odavno postala očigledna neodrživost takvih pogleda. U Jagićevoj je knjizi uvjerljivo dokazano da Križanić »nije bio pravim panslavistom u

¹³⁹ Badalićevi zaključci (o. c., bilj. 124, str. 23) o tome da je veza između Križanićevih djela i djela Posoškova posljedica toga što je Posoškov bio direktno upoznat s Križanićevom »Politikom« nisu dovoljno uvjerljivi.

¹⁴⁰ D e r g a č e v a - S k o p E. I., Iz istorii literature Urala i Sibiri XVII veka, Sverdlovsk 1965, 36.

¹⁴¹ Možda je nemilost, u koju je bio Medvedev pao a kod koga je bila većina Križanićevih djela, bacila sjenu i na ta djela i tako su ona postala manje dostupna čitaocu.

¹⁴² Leger, o. c., 2.

¹⁴³ Pervolf, o. c., 311.

smislu ruske slovenofilske škole». ¹⁴⁴ Još je preciznije tu misao izrazio E. Šmurlo: »Nema nikakva naslijeđenog kontinuiteta između Križanića i slave-nofila, i njihovo je učenje nastalo nezavisno od njega«. ¹⁴⁵

Pa ipak, sve do danas Križanića nastavljaju nazivati »ocem panslavizma«, ¹⁴⁶ a američki je učenjak M. Petrovich dao čak naslov svome članku: »Juraj Križanić — preteča panslavizma«. ¹⁴⁷

Žilavost se tih pogleda objašnjava u znatnoj mjeri željom nekih autora da kompromitiraju Rusiju, prikazavši svu njenu politiku — od Križanićeva vremena do naših dana — kao provođenje u život agresivnih »panslavističkih« ideja.

Križanićevo se značenje za suvremenu nauku ne sastoji u tim izmišljenim vezama s panslavistima iz prošloga stoljeća. Njegova su djela neobično zanimljiva kao povijesni izvor ¹⁴⁸ i istodobno kao spomenik književnosti i društvene misli XVII stoljeća, usko vezan za tadašnju rusku stvarnost, koji nam omogućava da tu stvarnost promotrimo očima visokoobrazovanog učenjaka, ¹⁴⁹ iskrenog prijatelja Rusije, koji je Rusiju smatrao svojom drugom domovinom.

*(Iz rukopisa preveo
Miljenko Popović.)*

¹⁴⁴ Jagić, o. c., 137.

¹⁴⁵ Šmurlo E., From Križanić to the slavophiles, The Slavonic review VI, br. 17, 1927, 335.

¹⁴⁶ Scolardi, o. c., 170.

¹⁴⁷ Petrovich M., J. Križanić: a precursor of panslavism, American Slavic and East European review, 1947, vol. 6, br. 18—19, 75.

¹⁴⁸ Tihomirov M. N., Predgovor izdanju: Križanić Ju. Politika, 7.: »Samo nekim čudnim nesporazumom Križanićevu »Politiku« gotovo do danas naši povjesničari nisu upotrijebili kao suvremeno svjedočanstvo o Rusiji u drugoj polovini XVII stoljeća.«

¹⁴⁹ »Križanić je bio jedan od najboljih poznavalaca Rusije u XVII stoljeću« (Winter E., Russland und das Papsttum I, Berlin 1960, 334).

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXI—XXII

1968—69

Redakcioni odbor

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB